

Karol NAWROCKI, Předseda Institutu národní paměti (IPN)

Ústava polské svobody

Každý rok v květnu slaví Poláci výročí přijetí Ústavy ze 3. května 1791, která byla první moderní ústavou v Evropě a druhou na světě.

Svatojánskou ulici na varšavském Starém Městě plní dav nadšených lidí. Jsou zde všichni zástupci tehdejší polské společnosti. Vidíme šlechtice, duchovní, měšťany, ale také sedláky a zástupce židovské menšiny. Nechybí ani historické osobnosti v čele s králem Stanislavem Augustem Poniatowským. I když má panovník přes ramena přehozený typický korunovační plášť, poněkud se ztrácí ve skupině lidí shromážděných na úpatí Kolegiátního kostela svatého Jana. Mnohem nápadnější je maršálek Sněmu Stanisław Małachowski, kterého nesou na rukou dva poslanci. V pravé ruce drží Małachowski vysoko vztyčenou listinu. Bystré oko si všimne nadpisu na titulní straně: „Ústava ze dne 3. května roku 1791”.

O sto let později znázornil tuto významnou událost z konce 18. století Jan Matejko. Vynikající malíř nepochyboval o tom, že zvětčuje jeden z nejdůležitějších okamžiků dlouhé polské historie. To je zřejmé i dnes, kdy si každoročně 3. května připomínáme výročí přijetí této ústavy – první v Evropě a druhé ve světě.

Čas slabosti, čas naděje

Polská republika vstoupila do posledního desetiletí 18. století jako jeden z největších států starého kontinentu s rozlohou přesahující půl milionu kilometrů čtverečních. Nikdo, kdo se vyzná v politice, však nemohl pochybovat o tom, že – abychom parafrázovali Shakespeara – je cosi shnilého ve státě polském. Země, která ještě před dvěma stoletími prožívala svůj zlatý věk, se nyní stále nemohla vzpamatovat z četných válek. Státní pokladnice byla prázdná. Vojsko bylo mnohem slabší než armády sousedních zemí: Ruska, Pruska a Rakouska. Měšťanstvo bylo bezvýznamné, většina šlechty zchudlá a poddaní venkované necítili žádné spojení se státem. Král sice vládl, ale jeho moc byla již dávno omezena. Karty rozdávali vlivní magnáti – tehdejší oligarchové, z nichž mnozí vystupovali proti reformám státu. Někteří z nich se nezdráhali v zájmu zajištění svého vlastního prospěchu spoléhat na pomoc sousedních států. Ty rády využívaly slabosti Polska. Bez milosti zasahovaly do jeho vnitřních záležitostí a v roce 1772 si mezi sebe rozdělili část jeho území. Ochuzená Rzeczpospolita se dostávala do stále větší závislosti na Rusku.

Ne vše se však vyvíjelo špatným směrem. Již v 60. letech 18. století zahájil král Stanisław August Poniatowski ambiciózní reformy: od školství, přes posílení postavení měst, až po měnovou politiku. Změny zrychlily po svolání sněmu v roce 1788, později nazvaného Čtyřletý, či Velký sněm. Poslanci zavrhlí ruský protektorát, zavedli daň z příjmu a rozhodli o rozšíření armády. Reformy vyvrcholily přijetím Ústavy ze 3. května, oficiálně nazvané Vládní ústavou.

Bůh, národ, svoboda

„Ve jménu Boha trojjediného” – tak zní první slova preambule tohoto historického dokumentu. Ústava uznávala římskokatolické náboženství jako státní, ale zároveň – v souladu se staletou tradicí náboženské tolerance v Polsku – výslovně odkazovala na svobodu „všech denominací a náboženství”.

V krátkém Vládním zákoně ze 3. května 1791 jsou slova „svoboda“ a „svobodný“ vyjmenována ve všech pádech a objevují se celkem 25krát. Hovoří se o „osobní svobodě“, „občanské svobodě“, ale také o „svobodném polském národě“, který „má právo sám si stanovovat zákony“ – osvobozený „od hanebného diktátu cizího násilí“. Existují svobodní šlechtici, svobodná města a zástupci selského stavu vzatí „pod ochranu zákona a zemské vlády“, což byl první krok ke zrušení jejich nevolnictví. Všem nově příchozím a navrátilcům do Polska byla zaručena „úplná svoboda“. Svoboda – po staletí důležitá součást polské DNA – je v Ústavě ze 3. května všudypřítomná.

Stejný duch svobody provázel evropské osadníky v Americe, když se nedlouho předtím úspěšně postavili Britům a vybojovali si nezávislost. Americká ústava je o čtyři roky starší než ta polská, přičemž slavné dodatky o svobodě – známé jako Listina práv – vstoupily v platnost až v prosinci 1791.

Hesla o svobodě provázela i tehdejší Francouzskou revoluci. Na březích Seiny poznamenaly však vznešené ideály hrůzy a teror. Toho si všímaly britské Timesy, které v článku z 9. května 1791 psaly o francouzských „despotických demokratech“. The Times stavěly krvavý převrat do kontrastu s polskou revolucí, která byla racionální, liberální a prostá krutosti. Podobně nadšeně psal o Ústavě ze 3. května i významný filozof Edmund Burke: „Nikdo neutrpěl ztrátu ani nebyl ponížen. Všichni, od krále až po prostého dělníka, si polepšili.

Vládní ústava byla zcela moderním dokumentem. Kladla důraz na princip dělby moci dle Montesquiea, činila z poslanců zástupce celého národa a rušila anarchický princip *liberum veta* ve prospěch rozhodování většinou hlasů. Dávala skutečnou naději, že se Republiku ještě podaří zachránit před pádem, a přivést ji k opětovné velkoleposti.

Historie se opakuje

Bohužel tyto naděje byly rychle zmařeny. Rok po přijetí Ústavy ze 3. května vstoupila do Polska téměř stotisícová ruská armáda. V roce 1793 Rusko a Prusko opět odtrhly od Polska značnou část území. Sněm, který zasedal pod dohledem Petrohradu, Ústavu zrušil. Posledním pokusem o záchranu země bylo povstání v roce 1794. Armáda, které velel Tadeusz Kościuszko, hrdina amerického boje za nezávislost, nebyla schopna vzdorovat přesile nepřitele. Po obsazení Prahy – pravobřežního předměstí Varšavy, ruští vojáci zmasakrovali civilní obyvatelstvo. Dramatické scény, zvěčněné ve výpovědích pamětníků a dílech malířů, vyvolávají dnes neodolatelnou asociaci s masovými zločiny Ruské federace na Ukrajině: v Borodiance, Buči, Mariupolu a na mnoha dalších místech.

Přestože Polsko v roce 1795 zmizelo z mapy Evropy, vzpomínka na Ústavu ze 3. května přežila. V době nesvobody – během rozdělení země v 19. století, druhé světové války a komunistické nadvlády – nebyla možnost oficiálních oslav výročí. Jakmile jsme znovu získali svrchovanost, stal se 3. květen státním svátkem. Tak tomu bylo v roce 1919 po první světové válce a v roce 1990 po pádu komunistického režimu.

V loňském roce, během oslav 230. výročí přijetí první evropské ústavy, byli na Královském zámku ve Varšavě hosty prezidenti několika zemí našeho regionu. Mezi nimi i ukrajinský prezident Volodymyr Zelenský, který podepsal společné prohlášení hlav států. Přejeme si – prohlásili signatáři – „aby Evropa byla postavena na základech primárních hodnot a principů“, jako „svoboda, nezávislost, územní celistvost, demokracie, právní stát, rovnost a solidarita“.

Svoboda a nezávislost nejsou dány jednou provždy – je třeba být připraven o ně bojovat každý den. Krátká životnost Ústavy ze 3. května to bolestně potvrdila. Platí to i dnes, kdy se Ukrajina brání ruské invazi.

Karol Nawrocki